History Research Journal

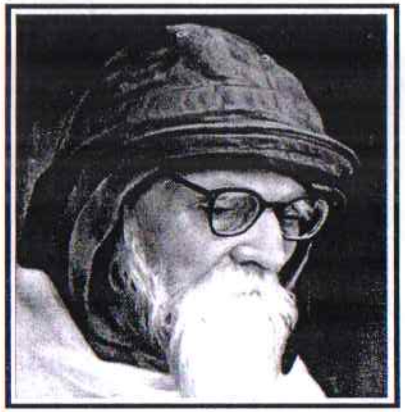

आचार्य विनोबा भावे १२५ वीं जयंती

"हम किसी भी देश–विशेष के अभिमानी नहीं।
किसी भी धर्म–विशेष के आग्रही नहीं।
किसी भी सम्प्रदाय में या जाति–विशेष में बद्ध नहीं।
विश्व के उपलब्ध सद्विचारों के उद्यान में विहार करना,
यह हमारा स्वाध्याय,
सद्विचारों को आत्मसात् करना यह हमारा धर्म।
विविध विशेषताओं में सामंजस्य प्रस्थापित करना,
विश्व–वृत्ति का विकास करना,
यह हमारी वैचारिक साधना।"

UGC Listed Journal

UGC Listed Journal

ISSN-0976-5425

मराठवाडा इतिहास परिषद, औरंगाबाद

History Research Journal

Issue - XXIV

इतिहास संशोधन पत्रिका

अंक चोविसावा

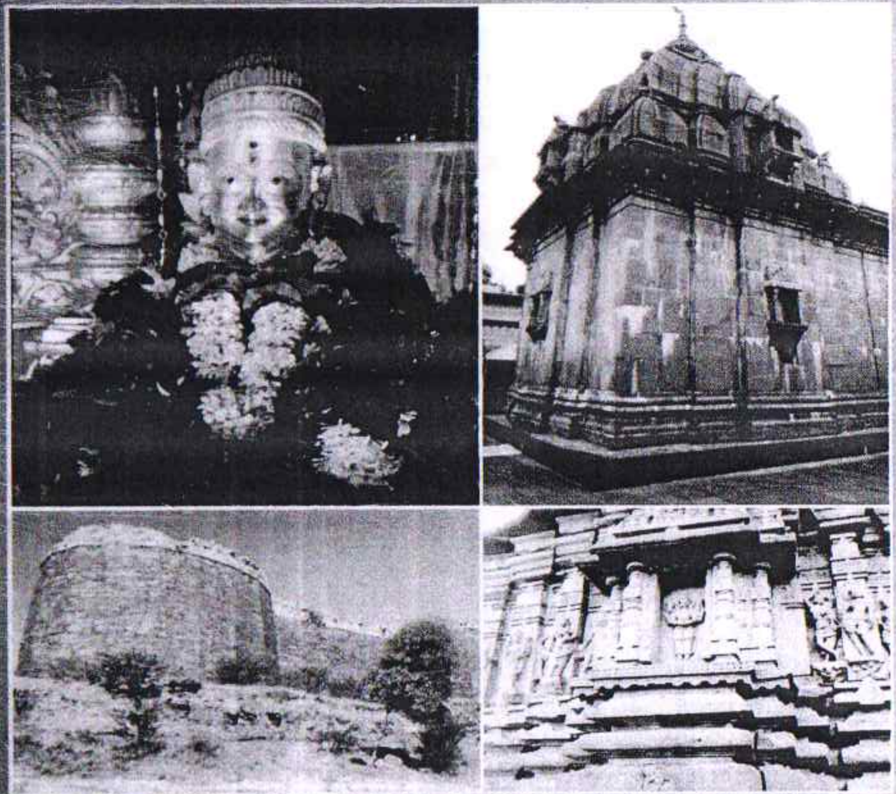

कार्यकारी संपादक
डॉ. सोमनाथ रोडे

माजी प्राचार्य -
- कर्मवीर मामासाहेब जगदाळे महाविद्यालय, वाशी, जि. उस्मानाबाद.
- शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, बार्शी, जि. सोलापूर.
- श्री शिवाजी महाविद्यालय, बार्शी, जि. सोलापूर.

॥ श्रद्धावान लभते ज्ञानम् ॥

डॉ. चंद्रकांत शंकर मोरे
Dr. Chandrankant Shankar More
B.Sc. (Hons.) M.A., M.Ed., Ph.D. (Education)
'अनुशंकर', महात्मा गांधी नगर, बार्शी - ४१३ ४११, जि. सोलापूर
'Anushankar', Mahatma Gandhi Nagar, Barshi - 413 411, Dist. Solapur (Mah.)
ph. 02184 - 224224. Cell : 9325532508
E mail : prindrmore@rediffmail.com

पुरस्कार :

आदर्श शिक्षक पुरस्कार
महाराष्ट्र राज्य (२००१)

गुणवंत शिक्षक पुरस्कार
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (२००१)

एस. एम. जोशी समता पुरस्कार
दै. संघर्ष, उस्मानाबाद (२००१)

समाज सेवा पुरस्कार
हरिजन सेवक संघ, बार्शी (१९७५)

साहित्य सेवा पुरस्कार
मराठी साहित्य मंडळ, बार्शी (१९९०)

मातोश्री श्रीमती अनुसया शंकर मोरे यांना आदर्श माता पुरस्कार
सोमाणी प्रतिष्ठान, बार्शी (१९९८)

मेघदूत पुरस्कार
कवी कालिदास मंडळ, बार्शी (२००२)

परदेश दौरा : अमेरिका
सॅन होजे : पहिले विश्व मराठी साहित्य सम्मेलन (फेब्रुवारी २००९)

साने गुरुजी गौरव पुरस्कार
सोलापूर (२०१०)

जीवन गौरव पुरस्कार
शिक्षक [illegible] प्रतिष्ठान, पुणे (२०१५)

समाज भूषण पुरस्कार
महात्मा फुले प्रतिष्ठान
बार्शी (२०१६)

जा. क्र. ॥ जागतिक महिला दिन ॥ दिनांक : ०८ / ०३ / २०१९

प्रति,
मा. प्राचार्य डॉ. सोमनाथ रोडे यांना
सस्नेह प्रणाम वि.वि.

इतिहास संशोधन पत्रिकेचा २३वा अंक मिळाला. प्रतिवर्षीप्रमाणे तो देखणा आहे. इतिहासाच्या अभ्यासकांना तो संदर्भ ग्रंथच आहे. या पत्रिकेचा प्रत्येक अंक श्री शिवाजी महाविद्यालय, बार्शीच्या [illegible] मध्यवर्ती ग्रंथालयास संशोधन विभागात [illegible] करीत असतो. या पत्रिकेच्या अंकाचे सातत्य हे कौतुकास्पद आहे. या अंकातील शोध निबंधांची काळानुरूप [illegible] इतिहासकारांना व अभ्यासकांना अतिशय उपयुक्त असते. त्यामुळे पत्रिकेचे संपादक मंडळ अभिनंदनास पात्र आहे. मला यातील शोधनिबंध विशेष भावले.

(१) प्राचीन विभागात डॉ. जगदीश मोहिते यांचा 'वेरूळ लेण्यांतील पक्षी मूर्ति' हा शोधनिबंध माहितीपूर्ण आहे. वेरूळ लेण्या अनेकवेळा पाहूनही त्यातील मोर, हंस, घुबड, पोपट, गरुड यासारख्या शिल्पांकडे [illegible] अनेकांचे लक्ष गेलेले नाही. या संशोधनामुळे यापुढे निश्चित जाणीव जागृती होईल. निसर्गाच्या सानिध्यातच मानवी जीवन समृद्ध होत गेले, याचा बोध होतो.

(२) मध्ययुगीन विभागात प्रा. दिपक शिरसाठ यांचा 'सोनगाव तालुक्यातील ग्रामनामांचा अर्थबोध' हे संशोधन मनोरंजक व बोधप्रद आहे. महाराष्ट्रातील प्रत्येक तालुक्यात अशा प्रकारचे संशोधन झाल्यास ते त्या भागाच्या इतिहासास सहाय्यभूत होईल, यात शंका नाही.

(३) आधुनिक विभागात डॉ. एजाज कुरेशी यांचा 'निजामशाहीतील हिंदू वजिरांचे कार्य' हा शोधनिबंध आपणास [illegible] घेतो. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या प्रशासनात / लष्करात जसे मुस्लिम अधिकारी होते तसेच निजामांच्या कारभार सांभाळणारे चंदुलाल, प्रतापचंद बहादुर, शामराव, रघुनाथराव, किशन प्रसाद बहादुर असे अनेक हिंदू वजिर होते. त्यांच्या कारभाराचा अभ्यास संशोधकाने केला आहे.

याशिवाय इतर शोधनिबंधही आपणास विचारप्रवर्तक संशोधन-कार्याला उद्युक्त करणारे आहेत. पत्रिकेचे मुखपृष्ठ नेहमीच अर्थपूर्ण व आकर्षक असते. आपल्या या अविरत चाललेल्या उपक्रमास माझ्या हार्दिक शुभेच्छा!

आपला स्नेहांकित
(स्वाक्षरी) (प्राचार्य डॉ. मोरे)
बार्शी

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	लेखक	पृष्ठांक	शीर्षक
	प्राचीन विभाग		
१.	डॉ. अरविंद सोनटक्के	२०	सत्राध्यक्षीय भाषण
२.	Mr. Ravi Dinkar Khillare	२७	Pitalkhora: An Overlooked Buddhist Site in Deccan in Mauryan Era.
३.	विजय सरडे	३२	नाथपंथी नागनाथ (नागार्जुन): एक दृष्टिक्षेप
४.	डॉ. धम्मपाल माशाळकर	३६	पाटेश्वर येथील 'अग्निवृषाची' दुर्मिळ प्रतिमा
५.	डॉ. सूर्यवंशी एन.बी.	३९	आद्यपुराश्मयुग ते सातवाहन काळातील लातूर परिसर-एक शोध
६.	डॉ. होनराव गणेश, प्रा. बंडे धनराज	४३	कल्याण चालुक्य सत्ताधीश व त्यांचे सरंजामदार
७.	Dr. Murlidhar Sulbha Ambadasrao	४९	Social Utility of Ancient Water Management (Barwas) in Marathwada
८.	प्रा. तारीक लतीफ तांबोळी	५३	सोलापूर जिल्ह्यातील होनमुर्गी येथील प्रतिमाशिल्पांचे अध्ययन
	गोषवारा		
१.	श्री. संकेत कुलकर्णी	५७	सातारे गावाची ऐतिहासिक वाटचाल
२.	श्री. सु. ग. जोशी	५८	॥अभिलेखातील श्री विठ्ठल आणि पांडुरंग॥
३.	श्री. समुद्रगुप्त पाटील	६१	विनायक मूर्ती : पूजा, प्रारंभ, विकास व विश्व संचार
	मध्ययुगीन विभाग		
१.	डॉ. कृष्णा मालकर	६४	सत्राध्यक्षीय भाषण
२.	Shri. Prabhakar Narayan Shinde	६९	Bhakti Movement and Rise of Maratha Power: A Critical Study.
३.	डॉ. नरेश सदाशिवराव जाधवराव उमरदकर	७५	राजे लखुजीराव जाधवराव यांचे ज्येष्ठ पुत्र राजे दत्ताजीराव व त्यांच्या वंशजशाखा-भाग २

(५)

आद्यपुराश्मयुग ते सातवाहन काळातील लातूर परिसर : एक शोध

✲

डॉ. सूर्यवंशी एन. बी.
शिवनेरी महाविद्यलाय, शिरूर अनंतपाळ, जि. लातूर

लातूर हे प्राचीन नगर असून त्याचा उल्लेख शिरूर शिलालेखात इ.स. ८१२-१३, निलगुंद शिलालेख इ.स.-८६६, मंटूर शिलालेख इ.स.१०४०, सीताबर्डी (नागपूर) शिलालेख इ.स.१०८७, लातूर (पापनाश मंदिर) शिलालेख इ.स. ११२८, सौदती शिलालेख इ.स.११८८, कल्होळे ताम्रपट इ.स. १२०४, भोजताम्रपट, इ.स.१२०८, कान्हेगाव शिलालेख (जिल्हा लातूर) इ.स.१२५८,कल्पसमूह ग्रंथ इ.स. १३५०-१४०० व रत्नापूर महात्म्यात (लातूर पोथी) वरील प्राचीन संदर्भावरून मिळतो. अनुक्रमे लत्तलूर, लत्तलौर, लत्तनूर, लत्तलूर, लतनौर, लत्तनूर व लत्तलूर असा उल्लेख वरील संदर्भ साधनांमधून आढळून येतो.[१]

भूगर्भातील हालचालींमुळे व ज्वालामुखीमुळे भूपृष्ठावर अनेक नैसर्गिक रूपे निर्माण झाली. पर्वत, पठार, डोंगर, दऱ्या, खोऱ्या, नदी, नाले, टेकड्या ही त्यांची बोलकी उदाहरणे म्हणून देता येतील. नैसर्गिक हालचालींमुळे भूभागाला उतार प्राप्त झाला आहे. यातूनच पुढे नद्यांचा उदय घडून आला. पाणी म्हणजे जीवन या न्यायाने नदी किनारीचं पशुपक्षी, जीवजंतू व मानव वस्ती करून राहू लागला. या नद्यांच्या कुशीतच किंवा काठांनी मानवी वस्त्यांचा उदय झाला. गेल्या काही वर्षात केल्या गेलेल्या संशोधनात महाराष्ट्रातील गोदावरी, मांजरा, कृष्णा, घोड, आदी नद्यांच्या खोऱ्यांत आद्यपुराश्मयुगकालीन अनेक स्थळे उजेडात आली आहेत.[२]

गोदावरी, मांजरा या नद्यांच्या खोऱ्यांत बैल, म्हैस, हत्ती, घोडा, पानघोडा, [illegible]डा, हरणे इत्यादी प्राण्यांच्या आस्मास्ती उत्खननात मिळालेल्या आहेत.[३] आजच्या लातूर जिल्ह्यातून वाहात असलेल्या मांजरा नदीच्या किनारी आद्यपुराश्मयुग कालापासूनच वस्त्या व्हावयास सुरुवात झाली असावी. त्याचा लिखित पुरावा जरी मिळत नसला तरी [illegible] नदीच्या परिसरात मिळालेल्या प्राण्यांच्या सांगाड्यावरून हे स्पष्ट होते. मांजरा नदीच्या खोऱ्यात पुण्याच्या डेक्कन महाविद्यालयाचे पुराजीवशास्त्रज्ञ डॉ. विजय साठे यांनी नदीपात्रात लातूरजवळ उत्खनन केले. या उत्खननात मांजरा नदीमध्ये ५० हजार वर्षांपूर्वीच्या हत्ती, पानघोडा, गेंडा, रानम्हशीचे जिवाश्म अवशेष शोधले आहेत. त्या अवशेषांवरून लातूरजवळ मांजरा नदीच्या पात्रात अश्मयुगीन मानवाच्या समकालीन प्राण्यांची वस्तिस्थाने असावीत, असा अंदाज संशोधकांनी व्यक्त केलेला आहे.

लातूर जिल्ह्याच्या परिसरातून मांजरा नदी व तिच्या उपनद्या रेणा, तावरजा, घरणी, उदगीर तालुक्यांतून लेंडी, निलंगा तालुक्यात तेरणा, जळकोट तालुक्यातून तिरू नदी व चाकूर, अहमदपूर परिसरातून मन्याड, देवणी तालुक्यातून देवण नदी या नद्या वाहतात. नद्यांच्या काठावरच आदिमानवाने वस्त्या केल्या असाव्यात असे म्हणता येईल. नद्यांच्या परिसरातील घनदाट जंगल अस्तित्वात असावे. जमीन सुपीक असावी. आदिमानव याच परिसरात अन्न व पाण्याची गरज पूर्ण होत असल्यामुळे वास्तव्य करून राहात असावा. बीड जिल्ह्यातील बीड, माजलगाव, गेवराई तालुक्यांतही उत्तर अश्मयुगातील हत्यारे सापडली आहेत. याचा अर्थ असा की, मराठवाड्यात अश्मयुगात मानवी वसाहती अस्तित्वात होत्या. नवाश्मयुगात मानवी जीवनाला स्थैर्य प्राप्त झाले. तो शेती व पशुपालन करु लागला. राहण्यासाठी त्याने झोपडीवजा घरे उभारली. मात्र याचा पुरावा मराठवाड्यातच नव्हे तर महाराष्ट्रातही आढळून आलेला नाही. प्रागैतिहासिक मानवाच्या वास्तव्याच्या अनेक खुणा गोदा खोऱ्यात व मांजरा खोऱ्यात आढळून आलेल्या आहेत.[5] नाशिकलगत गोदावरीच्या उजव्या काठावर अश्मयुगीन मानवाची वस्ती असल्याचे पुरावे आढळून आले आहेत. वरचेवर मानवाची भौतिक प्रगती होत राहिली. उत्तर भारतात सिंधू संस्कृतीच्या रूपाने मानव विकसित झाला. पुढे सिंधू संस्कृती उतरणीला लागल्यावर येथील मानवाने तापी नदी खोऱ्यात वस्ती केली. पुढे तो मानव गोदावरी नदीच्या खोऱ्यापर्यंत आला असणार, तेथून त्याच्या उपनद्या मांजरा पर्यंत हा मानव आपली वस्ती स्थापन करून राहात होता, असे म्हणण्यास वाव मिळतो. यावरून लातूर जिल्ह्याचा प्राचीन इतिहास उत्तर सिंधू कालखंडापासून सुरू होतो असे मानण्यास वाव आहे. गोदावरी नदी परिसरात बौद्ध कालखंडात पुलिंद, शबर, आंध इत्यादी टोळ्यांचे तांडे स्थिरावले. एवढेच तर नव्हे याच परिसरात पैठणच्या रूपाने एक नगर उदयाला येऊन नागरीकरणास सुरुवात झाल्याचे दिसते. उत्तर भारतात स्थापन झालेल्या मौर्य घराण्याच्या साम्राज्यापासून भारताच्या प्राचीन इतिहासास सुरुवात होते. दक्षिण भारतातील महाराष्ट्र, आंध्र, कर्नाटक या राज्यांत मौर्य सम्राट अशोकाचे कोरीव लेख आढळून आलेले आहेत. परिणामी हा भागही मौर्य सम्राटाच्या सत्तेखाली होता. महाराष्ट्रात अनेक ठिकाणी असलेल्या बौद्ध वास्तूवरून आपणास महाराष्ट्रावर मौर्यांची सत्ता होती असे म्हणता येईल. मात्र लातूर जिल्ह्यात बौद्ध धर्माचे अवशेष आढळून आलेले नाही तरी, नंद घराण्याच्या सत्तेपासून हा प्रदेश उत्तरेतील राज्यसत्तेच्या खाली असावा.

आजचे नांदेड म्हणजेच प्राचीन काळचे नवनंदडेरा असे काही विद्वानांचे मत आहे.[6] हीच नवनंदडेरा नंदसम्राट धनानंदाची उपराजधानी होती. यावरूनच उत्तरेतील नंद व मौर्य या सत्तांचा मराठवाड्याशी संबंध आल्याचे स्पष्ट होते.[7] नांदेड, प्रतिष्ठान या नगरांशीही नंदाचा संबंध सांगणाऱ्या अनेक कथा या परिसरात ऐकावयास मिळतात.[8] मौर्य काळात भरभराटीला आलेल्या तेर व सन्नती या नगरांना जोडणारा राजमार्ग लातूर जिल्ह्यातून जात होता. यावरून लातूरचा समावेश मौर्य प्रशासित प्रदेशात होत असावा असे दिसते.[9] सातवाहनांनी दक्षिण भारतात पहिले साम्राज्य स्थापिले[10] व अश्मक, कुंतल, मूलक या जनपदाच्या अधिकाराखाली विभागलेले प्रदेश सातवाहनांनी संघटित केले.[11] मौर्य साम्राज्याचा ऱ्हास होऊन सत्ता शुंगाकडे व त्यानंतर कण्वांकडे हस्तांतरित झाली. त्यानंतरच सातवाहन घराण्यांचा उदय झाला.[12] सातवाहनसम्राट पैठणचे त्यांनी इ.स.पूर्व २३० ते इ.स. २३० असे एकंदरीत ४६० वर्षे राज्य केले. सातवाहन या महापुरुषाने सातवाहन घराण्याची स्थापना केली. त्याच्या नावावरूनच या घराण्यास सातवाहन हे नाव प्राप्त झाले. सातवाहन राजसत्ता ही गोदा खोऱ्यातील पहिली स्थिर राजसत्ता होय. राजसत्तेने जवळजवळ पूर्ण दक्षिण भारतावर राज्य केल्याचे पुरावे उपलब्ध झाले आहेत.[13] लातूर परिसराचा पूर्वीचा जिल्हा उस्मानाबाद (धाराशिव) या नगरापासून १८ कि.मी. अंतरावर तेरणा नदीच्या दक्षिण काठावर तगर (तेर) हे प्राचीन नगर वसलेले आहे. तेथे मो. ग. दीक्षितांनी महाराष्ट्र शासनातर्फे १९६७–६८ साली तेथील महार टेकडीवर व जवळपासच्या भागात उत्खनन केले आहे. तेथे सातवाहनकालीन वस्ती आढळून आली. नाणीदेखील आढळली आहेत. यावरून या परिसरावर सातवाहनांची सत्ता होती असे म्हणता येते.[14] तेरचा प्राचीन लिखाणांतील उल्लेख 'पेरिप्लस ऑफ दी एरिथ्रियन सी' या ग्रीक खलाशाने लिहिलेल्या ग्रंथात मिळतो. या ग्रंथाचा काळ इ.स.४० ते १०३ आहे. हा अनामिक लेखक या ग्रंथातील ५१ व्या प्रकरणात दक्षिणेतील महत्त्वाच्या व्यापारी केंद्राबद्दल माहिती देतो. त्यामध्ये त्या काळाचे तगर (तेर) हे नगर व्यापाराचे मोठे केंद्र असल्याचा उल्लेख त्याच्या लिखाणात येतो.[15] नागनीकाच्या नाणेघाट विस्तृत लेखात सिमुक याला 'दक्षिणपतपती' ही पदवी दिलेली आहे. यावरुन सातवाहन राजांनी दक्षिणेवर राज्य केल्याचे ज्ञात होते. मराठवाड्याचा इतिहास आणि संस्कृती सातवाहन काळात अधिक स्पष्टपणे समोर येते. सातवाहनांनी दक्षित भारतात पहिले साम्राज्य स्थापिले आणि आजचा मराठवाडा म्हणून प्रसिद्धीस आलेला प्रदेश भारताच्या मानचित्रावर झळकू लागला. याआधी हा प्रदेश अश्मक, कुंतल, मूलक या जनपदात विखुरलेला होता. सातवाहनांनी या प्रदेशाला संघटित केले.[16] दक्षिण भारतात या पहिल्या साम्राज्याची मुर्हतमेढ रोवणारे हे सातवाहन मराठवाड्याचेच होते. सातवाहनांचा अंमल मध्य प्रदेशांचा दक्षिण भाग, गुजरातचा पूर्व भाग, महाराष्ट्र, आंध्र आणि कर्नाटक एवढ्या अवाढव्य प्रदेशांवर होता.[17] राजा हल याने लिहिलेल्या गाथा 'सत्तसई' या ग्रंथातून सातवाहनांविषयी व त्या काळातील परिस्थितीविषयी बरीच माहिती मिळते. प्लिनी, टॉलमी, पेरीपल्स या प्रवाशाकडून बरीच माहिती मिळते. टॉलमीने सातवाहनांच्या साम्राज्यात तटबंदीयुक्त ३० शहरे होती अशी नोंद केलेली आहे. त्यांपैकी लातूरलगत असलेले तगर (तेर) हे नगर होय. लातूर येथे खोदकाम चालू असताना सातवाहनकालीन पाटा, वरवंटा तसेच औसा तालुक्यातील नागरसोगा येथे सातवाहनकालीन अवशेष आढळले.[18] यावरून लातूर जिल्ह्यावर सातवाहनांचे वर्चस्व होते. याला पुष्टी मिळते.

निष्कर्ष :

१. लातूरचा उल्लेख वेगवेगळ्या नावांनी अनेक शिलालेखात व वाङ्मयीन साधनांमध्ये येतो. त्यावरून लातूर हे प्राचीन नगर असल्याचे सिद्ध होते.

२. लातूर हे प्राचीन नगर मांजरा नदीच्या खोऱ्यात विकसित झालेले नगर आहे.

३. आद्यपुराश्मयुगापासूनच या भागात गोदावरी व मांजरा नद्यांच्या परिसरात मानवी वस्त्या व्हावसायस सुरुवात झाल्याचे दिसते.

४. सातवाहन काळात विकसित झालेले तगर हे नगर लातूरपासून जवळच असल्यामुळे या लातूर परिसराला विशेष महत्त्व होते असे दिसते.

५. मांजरा व तिच्या उपनद्यांच्या परिसरात प्राचीन काळात घनदाट जंगल असावे.

६. आजचा लातूर परिसर नंद, मौर्य व नंतर सातवाहन सत्तेखाली होता हे विविध संदर्भ साधनांवरून सिद्ध होते.

७. तगर म्हणजे आजचे तेर व सन्नती या नगरांना जोडणारा मार्ग लातूर परिसरातून जात होता हे विविध ऐतिहासिक साधनांवरून स्पष्ट होते.

संदर्भ

१. जोशी सु.ग. (संपा.) २००८ लातूरचा इतिहास आणि रत्नापूर माहात्म्य, मराठवाडा संशोधन मंडळ, लातूर.
२. सांकलिया एच.डी. १९७४, प्रिहिस्ट्री अँड प्रोहिस्ट्री ऑफ इंडिया पाकिस्तान, डेक्कन कॉलेज, पुणे पृ. ४७–८९.
३. महाराष्ट्र राज्य गॅझेटीयर, महाराष्ट्र शासन मुंबई, खंड १, २००२, पृ. ३७.
४. दै. सकाळ, २४ फेब्रुवारी २००६.
५. डॉ. धारूरकर वि.ल., २००६, गोदाकाठच्या ताम्रपाषाणयुगीन संस्कृती, गोदा खोरे : इतिहास आणि संस्कृती, औरंगाबाद, पृ. १९.
६. कलेक्टर अमिताभ राजन, डॉ. देव प्रभाकर, (संपा.) स्थानिक इतिहास आणि साहित्य : एक शोध, १९८६, नांदेड.
७. प्रा. काळे भगवान, १९७६ (संपा.), १९८६, मराठवाडा काल आणि आज (पूर्वार्ध), संकेत प्रकाशन, जालना, पृ. १७.
८. डॉ. रणसुभे सूर्यनारायण (संपा.), गाथा पुरणमलजींची आणि जडणघडण मराठवाड्याची, लातूर, पृ. २.
९. महाराष्ट्र राज्य गॅझेटीयर, लातूर जिल्हा, भाग–१, २००८ दर्शनिका विभाग, मुंबई, पृ.५७.
१०. देगलूरकर गो. बं., भारूड, स्मरणिका, अखिल भारतीय मराठी साहित्य महामंडळ, ७७ वे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन, औरंगाबाद २००४, पृ. २६.
११. कित्ता, पृ. २६.
१२. डहाके वसंत आबाजी, २००६, मराठी साहित्य इतिहास आणि संस्कृती, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, पृ. १२.
१३. डॉ. सावंत उत्तम, २००४, भारतीय पुरातत्व शास्त्र (तत्त्व आणि पद्धती) निर्मल प्रकाशन, नांदेड, पृ. १७१.
१४. महाराष्ट्र राज्य गॅझेटीयर, उपरोक्त पृ. १५०.
१५. देगलूरकर, गो. बं., उपरोक्त, पृ. २६.
१६. सौताडेकर वि.स. २००३, लातूर : काल आणि आज, लातूर पृ. ९.
१७. डॉ. रोडे सोमनाथ (संपा.) निवडक शोधनिबंध, मराठवाडा इतिहास परिषद, औरंगाबाद खंड दुसरा पृ. २४.
१८. उस्मानाबाद जिल्हा गॅझेटीयर, महाराष्ट्र शासन, १९७२ पृ. ३२.

○○○